

**ПРАВО НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ГЕНЕЗИ
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ****THE RIGHT TO SOCIAL SECURITY: SOME ASPECTS
OF THE GENESIS OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION****Щербюк Н.Ю., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри права***Луцький національний технічний університет*

Мета. Метою роботи є дослідження певних аспектів генези міжнародно-правового регулювання права на соціальне забезпечення та їх особливості в умовах сучасності. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного вітчизняного та міжнародного нормативного матеріалу, формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час наукового пошуку використовувалися такі **методи** наукового пізнання: аналіз, синтез, системно-структурний, логіко-нормативний, формально-юридичний. **Результати.** У процесі дослідження було визначено, що міжнародно-правове регулювання відіграє важливу роль у сфері не лише визнання й закріплення, але й реалізації права на соціальне забезпечення. Виклики сучасності зумовлюють триваючий характер зазначених процесів і виступають своєрідним заклик до дій для усіх держав. Адже втілення соціальних стандартів і механізмів їх реалізації у національні системи соціального забезпечення є досить складним явищем і потребує тісної співпраці як усього світового співтовариства в цілому, так і окремо взятих держав між собою з метою «ліквідації бідності та створення більш досконалого світу в інтересах усього людства». **Наукова новизна.** У процесі наукових розвідок було визначено, що нашій державі доцільно не лише прискоритися у процесі апроксимації у сфері соціального законодавства до права Європейського Союзу, а й спрямувати зусилля на розширення кола суб'єктів, з якими укладено двосторонні договори у сфері соціального забезпечення, та у дотичних сферах. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути корисні у процесі визначення векторів зовнішньополітичної діяльності та соціальної політики України з метою подальшої імплементації міжнародних соціальних стандартів із урахуванням усіх викликів сучасності.

Ключові слова: право, право соціального забезпечення, право на соціальне забезпечення, міжнародні стандарти прав людини, соціальні стандарти.

Objectives. The aim of the paper is to explore certain aspects of the genesis of international legal regulation of the right to social security and their particularities in the contemporary context. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and synthesis of the available domestic and international regulatory material, the formulation of appropriate conclusions and recommendations. During the scientific search the following methods of scientific knowledge were used: analysis, synthesis, system-structural, logical-normative, formal-legal. **Results.** The research process has determined that international law plays an important role not only in the recognition and entrenchment, but also in the realisation of the right to social security. The challenges of the present age are a continuing process and constitute a call to action for all States. After all, translating social standards and implementation mechanisms into national social security systems is a complex phenomenon and requires close cooperation of the global community as a whole as well as individual states among themselves with a view to "eradicating poverty and creating a better world for all mankind". **Scientific novelty.** In the process of scientific research it has been determined that it is advisable for our state to speed up not only the process of approximation in the sphere of social legislation to the law of the European Union, but also to direct efforts to expand the circle of subjects with whom bilateral treaties in the sphere of social security and in the contiguous spheres have been concluded. **Practical Significance.** The results of the study may be useful in determining the vectors of foreign policy and social policy of Ukraine for the further implementation of international social standards, taking into account all challenges of our time.

Key words: law, social security law, right to social security, international human rights standards, social standards.

В основі процесу реформування системи соціального забезпечення в Україні, який відбувається на фоні складних соціально-економічних, а останні роки і безпекових, і пандемічних умов, лежить незворотність європейського курсу нашої держави, а тому й прагнення європейського рівня життя усіма громадянами. Одним із шляхів реалізації поставлених цілей у цьому напрямку є наближення національного законодавства до міжнародних норм та стандартів. Як показує досвід держав, на які ми прагнемо рівнятися, саме він є досить ефективним. Варто зауважити, що Конституція України (ч. 1 ст. 9) закріплює положення, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства». Але не дивлячись на те, що українське законодавство сфокусоване на впровадження кращого світового досвіду, стандартів та традицій у сфері соціального забезпечення, й донині існує велика кількість запитань до розміру соціальних виплат, якості соціальних послуг, а також наявності дієвих юридичних гарантій реалізації соціальних прав громадян, що й обумовлює їх актуальність.

Метою статті є дослідження певних аспектів генези міжнародно-правового регулювання права на соціальне забезпечення та їх особливостей в умовах сучасності. Для її реалізації ставиться завдання проаналізувати етапи формування міжнародних соціальних стандартів та механізмів їх реалізації у сучасних умовах в Україні.

З огляду на комплексний характер права на соціальне забезпечення його проблемні аспекти з різних сторін досліджували вчені-економісти (Ю. Бондаренко, Н. Борецька, В. Воропаєв, С. Гончарова, Т. Косова, О. Новикова, В. Петрушка, С. Романенко, І. Сахань, С. Синчук та ін.) та вчені-правники (В. Андріїв, Н. Болотіна, С. Вишновецька, В. Венедіктов, С. Венедіктов, І. Зуб, М. Іншин, В. Костюк, С. Лукаш, А. Мацюк, О. Обушенко, П. Пилипенко, С. Прилипко, В. Процевський, О.І. Процевський, Н. Хуторян, В. Щербина, О. Ярошенко та ін.). Віддаючи належне науковому доробку вітчизняних науковців, пропонуємо власне бачення на питання, окреслені метою і завданнями статті.

Україна розбудовується не лише як суверенна і демократична держава, але й позиціонує себе як правова і соціальна. В сучасних реаліях це зумовлює необхідність «якісного підвищення ролі та значення права особи на соціальний захист» [1, с. 252] в цілому, і права на соціальне забезпечення зокрема. Саме останнє, як зазначається в юридичній літературі, визнається міжнародною спільнотою одним із основоположних прав людини [2, с. 11].

Ще свого часу А. Вегнер зазначав, що «суспільство зобов'язане гарантувати визначений соціальний мінімум людського існування тим, хто потерпає від недоліків сучасного соціального устрою» [3, с. 9]. Варто зазначити, що людство потребувало чимало часу для усвідомлення того, що право кожного на гідний рівень життя повинно

адресуватися суспільству і державі саме в силу природних прав людини. Першочергові зусилля світової спільноти спрямовувалися на створення саме загальних стандартів прав людини і основних свобод для того, щоб з'явилася можливість у держав відштовхуватися від них у своїх внутрішніх правопорядках, оскільки сприяння «загальній повазі і дотриманню прав людини та основних свобод є однією із умов стабільності і благополуччя, які необхідні для мирних і дружніх відносин між державами» (стаття 55 Статуту ООН). Таким базовим актом стала Загальна декларація прав людини (1948 р.). У 1966 році були прийняті Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Саме ці документи сформували основу для цілої низки міжнародних договорів, які носять, у тому числі, обов'язковий характер і охоплюють досить широкий спектр правозахисної проблематики у сфері прав людини. Як зазначається у літературі, подальша розробка міжнародних стандартів йшла шляхом деталізації, конкретизації положень вищезгаданих міжнародно-правових актів [4, с. 30].

На міжнародних стандартах прав людини взагалі і соціальних стандартах зокрема сфокусована увага ООН, МОП, регіональних організації Європи, Америки, Африки, Близького Сходу. Прийняті ними міжнародно-правові акти мають різний правовий статус, можуть носити обов'язковий або ж не обов'язковий характер.

Норми універсальних і регіональних міжнародно-правових актів почали враховуватися і закріплюватися державами на національному рівні як загальнообов'язані стандарти у сфері прав людини. Адже «вони відображають ті мінімальні умови, які,» зокрема, «ООН вважає прийнятним» [5, с. 28–67], а також встановлюють не лише соціальні стандарти, але й сприяють уніфікації законодавства у сфері соціального забезпечення та визначають перспективи його розвитку, тим самим сприяють його «оновленню, модернізації та вдосконаленню» [6, с. 8]. Варто зауважити, що цей процес характеризується неоднозначністю і неодноразовістю з огляду на географічні, соціальні, економічні та правові особливості тієї чи іншої держави.

Конституція України визнає чинність на території України міжнародних договорів. Коли йдеться про міжнародно-правові акти, які носять обов'язковий характер, у національному законодавстві вони безпосередньо застосовуються після ратифікації. Тобто із цього моменту вони є не лише міжнародними стандартами, а й виступають конституційно-правовою основою для подальшого розвитку національного законодавства у сфері соціального забезпечення у тому числі. Що ж до міжнародно-правових актів (деклараций, принципів, заяв, рекомендацій і т.п.), які не носять обов'язкового характеру, то вони мають потужний морально-політичний вплив на державну владу і можуть слугувати таким собі практичним північком у процесі окреслення соціальної політики держави.

Варто зауважити, що базові нормативні акти у сфері соціального забезпечення містять положення про те, що якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлюються ніші норми, ніж ті, що передбачені законодавством України, застосовуються норми міжнародного договору. Таке положення містить ч. 2 ст. 2 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23.09.1999 р., ч. 2 ст. 3 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 02.03.2000 р., ч. 2 ст. 4 Закону України «Про загальнообов'язкове пенсійне страхування» від 09.07.2003 р., ч. 3 ст. 1 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 р., ч. 2 ст. 4 Закону України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 р. і ін. Як бачимо, національне законодавство у сфері соціального забезпечення вищою юридичною силою наділяє саме міжнародні договори, які регулюють відносини в зазначеній сфері.

Хотілося б відмітити, що ні Організація Об'єднаних Націй, ні Міжнародна організація праці не зупиняються на досягнутому і продовжують напружувати нормативний матеріал для реалізації закріплених у міжнародно-правових актах прав і стандартів. Зокрема, у 2015 році на саміті світових лідерів в рамках ООН були затверджені Глобальні цілі сталого розвитку [7], відповідно до яких держави зобов'язані запровадити на національному рівні відповідні системи і заходи соціального забезпечення для усіх, щоб покінчити із бідністю до 2030 року. Варто зауважити, що вони співзвучні із положеннями міжнародної угоди про розширення соціального забезпечення у відповідності до Рекомендацій № 202 Міжнародної організації праці 2012 року [8] стосовно національних мінімальних рівнів соціального захисту, яка схвалена працівниками, роботодавцями і урядами усіх держав.

У вересні 2019 року Генеральний секретар ООН А. Гутерриш закликав усіх мобілізувати зусилля в рамках десятиліття дій на трьох рівнях: 1) дії на глобальному рівні, які полягають у більш ефективному керівництві, виділенні ресурсів і прийнятті більш продуманих рішень у справі досягнення цілей у сфері сталого розвитку; 2) дії на місцевому рівні, які охоплюють сферу політики, бюджетів, установ і нормативно-правової бази урядів і місцевих органів влади; 3) дії людей, у тому числі молоді, громадянського суспільства, засобів масової інформації, приватного сектору, профспілок, науковців і інших зацікавлених сторін для забезпечення позитивної динаміки в напрямку здійснення необхідних перетворень [9].

Хотілося б звернути увагу на Доповідь про Цілі стабільного розвитку за 2020р., у якій, зокрема, зазначається, що «в 2015 році було прийнято Повістку дня у сфері стабільного розвитку на період до 2030 року, яка спрямована на подолання бідності і забезпечення миру, процвітання і можливостей для усіх на здоровій планеті. Досягнення 17 цілей потребують перетворень у фінансовій, економічній і політичній системах з метою гарантування прав людини для усіх». Поряд із певними досягненнями у доповіді констатується, що «зміни не відбувалися з необхідною швидкістю і потрібних масштабах. До того ж пандемія COVID-19 спричинила загрозу не лише засобам до існування, але й самому життю людей і зумовила безпрецедентну кризу у сфері охорони здоров'я, економіки і соціального захисту» [10, с. 2]. «Прогнози показують, що в 2020 р. ... масштаби бідності у світі вперше з 1998 року зростають ...» [10, с. 3].

Таким чином, сучасний каталог прав людини, який нині зафіксований в міжнародно-правових актах, є результатом довготривалого історичного становлення еталонів і стандартів, які стали нормою сучасного демократичного суспільства [11, с.12]. Сьогодні в генезі стандартів у сфері прав людини можна виділити чотири етапи [12, с. 533]: виникнення, становлення, розвиток і удосконалення. Зазначені процеси відображаються і у сфері права соціального забезпечення. Крім цього, держави намагаються відшукати найбільш ефективні механізми для реалізації уже наявних соціальних стандартів у надзвичайно складних нинішніх реаліях, у тому числі й Україні.

У статті 3 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування закріплюється право на забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за застрахованими громадянами України, іноземними громадянами, особами без громадянства та членами їхніх сімей, які проживають в Україні, якщо інше не передбачено законодавством України, а також міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України

Привертає увагу той факт, що наша держава тісно співпрацює із низкою держав у сфері як соціального забезпечення в цілому, так і пенсійного забезпечення зокрема, на двосторонньому рівні.

Аналіз зазначених договорів дає можливість класифікувати їх за різними класифікаційними ознаками.

1. *За суб'єктивним складом:*

1) договори, укладені Союзом РСР, правонаступником яких є Україна (Угода між Союзом РСР і Угорською Народною Республікою про співробітництво в галузі соціального забезпечення, підписана 20.12.1962 р., ратифікована 31.05.1963 р., набула чинності з 12 квітня 1963 року; Угода між СРСР і Монгольською народною Республікою про співробітництво в галузі соціального забезпечення, підписана 06.04.1981 р., ратифікована 02.12.1981 р., набула чинності з 28 січня 1982 року; Угода між Союзом РСР і Румунською Народною Республікою про співробітництво в галузі соціального забезпечення, підписана 24.12.1960 р., ратифікована 10.05.1961 р., набула чинності з 27 червня 1961 року);

2) договори, укладені Україною (Угода про гарантії прав громадян держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав в галузі пенсійного забезпечення від 13 березня 1992 року, вступила в силу з дня підписання; Угода між Урядом України та Урядом Республіки Молдова про гарантії прав громадян в галузі пенсійного забезпечення, підписана 29.08.1995 р., ратифікована ВРУ 29.10.1996 р., набула чинності з 19 грудня 1996 року; Угода між Урядом України і Урядом Республіки Грузія про співробітництво в галузі пенсійного забезпечення, підписана 09.01.1995 р., ратифікована ВРУ 22.11.1995 р., набула чинності з 22 грудня 1995 року; Угода між Урядом України і Урядом Азербайджанської Республіки про співробітництво в галузі пенсійного забезпечення, підписана 28.07.1995 р., ратифікована ВРУ 07.05.1996 р., набула чинності з 2 листопада 1996 року; Угода між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про гарантії прав громадян в галузі пенсійного забезпечення, підписана 14.12.1995 р., ратифікована 22.11.1996 р., набула чинності з 11 лютого 1997 року; Договір між Україною і Латвійською Республікою про співробітництво в галузі соціального забезпечення, підписаний 26.02.1998 р., ратифікований ВРУ 19.03.1999 р., набув чинності з 11 червня 1999 року; Угода між Україною і Королівством Іспанія про соціальне забезпечення, громадян підписана 07.10.1996 р., ратифікована ВРУ 17.12.1997 р., набула чинності з 27 березня 1998 року; Договір між Україною та Литовською Республікою про соціальне забезпечення, підписаний 23.04.2001 р., ратифікований ВРУ 10.01.2002 р., набув чинності з 8 лютого 2002 року; Договір між Урядом України і Урядом Естонської Республіки про співробітництво в галузі соціального забезпечення, підписаний 20.02.1997 року, ратифікований ВРУ 04.11.1997 р., набув чинності з 28 січня 1998 року; Договір між Україною та Словацькою Республікою про соціальне забезпечення, підписаний 05.12.2000 р., ратифікований ВРУ 20.09.2001 р., набув чинності з 1 січня 2002 року; Договір між Україною та Чеською Республікою про соціальне забезпечення, підписаний 04.07.2001 року, ратифікований ВРУ 22.11.2002 р., набув чинності з 1 квітня 2003 року; Договір між Україною та Республікою Болгарією про соціальне забезпечення, підписаний 04.09.2001 року, ратифікований ВРУ 22.11.2002 р., набув чинності з 1 квітня 2003 року; Угода між Україною та Португальською Республікою про соціальне забезпечення, підписана 07.07.2009 р., ратифікована ВРУ 21.12.2011 р., набула чинності з 01 березня 2012 року. Угода між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення, підписана 18.05.2012 р., ратифікована ВРУ 05.09.2013 р., набула чинності з 01 січня 2014 року).

2. *За назвою:* 1) угоди (Угорщина, Молдова, Грузія, Азербайджан, Монголія, Румунія, Білорусь, Королівство Іспанія, Португалія, Польща); 2) договори (Латвія, Литва, Естонія, Словаччина, Чехія, Болгарія).

3. *За предметом регулювання:* 1) міжнародні договори (угоди), які стосуються соціального забезпечення

(Угорщина, Монголія, Румунія, Латвія, Литва, Естонія, Королівство Іспанія, Словаччина, Чехія, Болгарія, Португалія, Польща);

2) договори (угоди), які стосуються пенсійного забезпечення (держави-учасниці СНД, Молдова, Грузія, Азербайджан, Білорусь).

У сфері пенсійного забезпечення міжнародні двосторонні договори (угоди) можна поділити на два види [13]:

1) договори, що базуються на територіальному принципі, за яким витрати на виплату пенсій здійснює держава, на території якої проживає отримувач (держави-учасниці СНД, Угорщина, Румунія);

2) договори, що базуються на пропорційному принципі, за яким кожна договірна сторона призначає та виплачує пенсію за відповідний страховий (трудоий) стаж, набутий на території держави цієї сторони (Болгарія, Королівство Іспанія, Словаччина, Чехія і ін.).

Привертає увагу той факт, що перелік держав – учасниць Європейського Союзу, з якими Україна співпрацює на двосторонньому рівні у сфері соціального забезпечення, міг би бути і ширшим.

Особливістю правовідносин у соціальному забезпеченні є те, що вони в переважній більшості виникають зі складних юридичних складів і мають специфічний порядок встановлення юридичних фактів. Ураховуючи глобалізаційні і міграційні процеси сучасного світу, постає питання про необхідність співпраці України з іншими державами, в зазначеній сфері також.

Тут ми можемо виділити ратифіковані в Україні багатосторонні міжнародні договори з питань цивільного судочинства та правовідносин між батьками та дітьми [14]:

1) Конвенції ООН (Конвенція про визнання та виконання іноземних арбітражних рішень 1958 р.);

2) Гаазькі конвенції (Конвенція, що скасовує вимогу легалізації іноземних офіційних документів 1961 р.);

3) Конвенції Ради Європи (Європейська конвенція про визнання і виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980р., Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р.).

Крім того, між Україною і цілою низкою держав укладені двосторонні договори про співпрацю, яка стосується і сфери соціального забезпечення. Аналіз вищезгаданих договорів дає можливість класифікувати їх за певними ознаками.

Першою з них може бути *назва*: договори і угоди, зокрема, між Україною і Китаєм, Польщею, Литвою, Молдовою, Грузією, Естонією, Латвією, Монголією, В'єтнамом, Македонією, Туреччиною, Чехією, Угорщиною, Кореєю, Іраном, Болгарією та іншими державами укладено договори, а між Україною і Грецією та Кіпром – угоду.

Наступна ознака – це *сфери, у яких співпрацюють держави*:

1) сфера цивільних відносин (Іран, Корея, Індія, Об'єднані Арабські емірати);

2) сфера цивільних і сімейних відносин (Литва, Грузія, Естонія, Туреччина, Греція, Болгарія, Кіпр);

3) сфера цивільних, сімейних і трудових відносин (Китай, Польща, Молдова, Латвія, В'єтнам, Македонія, Чехія).

Ще однією класифікаційною ознакою може виступати *предмет договору*:

1) правова допомога (Китай, Монголія, Македонія, Угорщина, Греція, Корея, Болгарія, Кіпр, Об'єднані Арабські емірати, Індія);

2) правова допомога і правові відносини (Польща, Литва, Грузія, Естонія, Латвія, В'єтнам, Чехія, Іран);

3) правова допомога та співробітництво (Туреччина).

Таким чином, міжнародно-правове регулювання відіграє важливу роль у сфері не лише визнання й закріплення, але й реалізації права на соціальне забезпечення. Виклики сучасності зумовлюють тривалий характер зазначених процесів і виступають своєрідним закликом до дій для усіх держав. Адже втілення соціальних

стандартів і механізмів їх реалізації в національні системи соціального забезпечення є досить складним явищем і потребує тісної співпраці як усього світового співтовариства в цілому, так і окремо взятих держав між собою (на двосторонньому рівні) з метою «ліквідації бідності та створення більш досконалого світу в інтересах усього людства» [7]. Не може залишатися осторонь цього і Укра-

їна. Зокрема, доцільно прискоритися не лише у процесі апроксимації у сфері соціального законодавства до права Європейського Союзу, а також спрямувати зусилля на розширення кола суб'єктів, з якими укладено двосторонні договори у сфері соціального забезпечення та в дотичних сферах. З огляду на це вбачаємо необхідність у подальших розвідках зазначеної проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Костюк В.Л. Конституційне право на соціальний захист в умовах сьогодення: науково-правовий аспект. *Публічне право*. 2015. № (18). С. 252–259.
2. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, С.М. Прилипко та ін. : за заг. ред. Т.А. Занфірової, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенко. 2-ге вид. перероб. і доп. Харків, 2012. 640 с.
3. Вегнер А. Пенсии престарелым или страхование на случай старости? Харьков : Типография Б. Бенгис, 1907. 76 с.
4. Права человека : учеб. Пособие / С.А. Балашенко [и др.] ; науч. ред.: С.А. Балашенко, Е.А. Дейкало. Минск, 2015. 200 с.
5. Международные нормы и стандарты в области прав человека (Учебный курс ООН). *Советский журнал международного права*. 1991. № 2. С. 28–67.
6. Хабриева Т.Я. Основы взаимодействия международного и национального права. Влияние международного права на национальное законодательство. Москва, 2007. С. 3–14.
7. Глобальні цілі сталого розвитку. URL : <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/sustainable-development-goals.html> (дата звернення: 27.07.2021 р.).
8. Рекомендация МОП №202 «О минимальных уровнях социальной защиты». URL : https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/normativeinstrument/wcms_r202_ru.pdf (дата звернення: 27.07.2021 р.).
9. Десятилетие действий по достижению Глобальных целей. URL : <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/decade-of-action/> (дата звернення: 27.07.2021 р.).
10. Доповідь про Глобальні цілі стабільного розвитку, 2020 р. URL : <https://unstats.un.org/sdgs/report/2020/> (дата звернення: 27.07.2021 р.).
11. Лукашева Е.А. Права человека. Учебник для вузов. Москва, 2000. 573 с.
12. Стремоухов А.В. Международные стандарты прав человека как явление правовой глобализации. *Международные Лихачевские научные чтения. Секция 3 «Экономика и право: системные сдвиги, вызовы и контуры будущего»*. 2017. С. 533–535. URL : <https://www.lihachev.ru/chten/2017/sec3/> (дата звернення: 27.07.2021 р.).
13. Пенсії громадянам, що за кордоном. URL : <https://www.msp.gov.ua/content/pensii-gromadyanam.html> (дата звернення: 27.07.2021 р.)